

ASTA KAZLAUSKIENĖ
 Vytauto Didžiojo universitetas

PRIEBALSIAI VEIKSMAŽODŽIO MORFEMŲ SANDŪROJE

1. Įvadinės pastabos

Vienose (agliutinacinėse) kalbose ribos tarp morfemų gana ryškios, kitose (fleksinėse) kalbose tos ribos neretai išblukusios, susidūrusios morfemos keičia savo fonetinį pavidalą, jų pradiniai ar galiniai garsai prisiderina prie gretimų kitų morfemų garsų, o kai kada morfemos persidengia (garsai susilieja, išnyksta).

Lietuvių kalboje gausu ir balsių, ir priebalsių kaitos pavyzdžių. Balsių kaita vyksta žodžių šaknyse, pvz.: *brėžti* – *bráizyti* [2], priebalsių kaitos susijusios su morfemų sandūra, pvz.: *bėgti* – *béga*; *baūsti* – *baūdė*. Pastarieji pokyčiai dažniausiai veikia ankstesnės morfemos garsus. Vienos kaitos – fonologinės – nulemtos garsų pozicijos, pvz.: *bé[k]ti* ir *bé[g]a* [3] (priebalsių skardumo–duslumo opozicija realizuojama prieš balsius ir sklandžiuosius priebalsius), jos tėra gretimos morfemos reikalaujamas formalus pasikeitimas (tokio tipo kaitos dažniausiai įprastoje lietuvių kalbos rašyboje neatsispindi). Kiti – morfonologiniai – pakitimai sudėtingesni, tačiau ir jie iš principo vyksta dėl tam tikro, bet aukštesnio lygio fonologinio derinimo, kurį taip pat lemia kalbos struktūra. Pavyzdžiui, bendratyje *baūsti* (plg. *baūdė*, *baūd*+*ti*=**bau*[t]*ti*=*baūsti*) naikinama geminata ne praleidžiant priebalsį, o jį pakeičiant kitu, galutinis kaitos rezultatas liežuvio priešakinis dantinis, t. y. tos pačios tarimo vietos, taip pat duslusis, bet pučiamasis priebalsis [4]. Tai rodo, kad negalima brėžti labai griežtos ribos tarp fonologinių ir morfonologinių kaitų, vykstančių morfemų sandūroje.

Dėl gretimų morfemų įvairaus pobūdžio priebalsių fonetinio prisitaikymo ir morfonologinių kaitų žodžio morfeminė struktūra pasikeičia, o morfemų ribos sunkiau identifikuojamos.

Lingvistinėje literatūroje gretimų morfemų garsų derinimas vadinamas ir priebalsių kaita ar pakitimu (Ambrazas, red. 2006: 47–49; *consonant alternation* – Matthews 1993: 102; *consonant alternation, consonant mutation* – Spencer and Zwicky 2001: 133; Crystal 2003), ir morfemų sankloda (Valeckienė 1998: 304; Urbutis 2009: 275 [5]). Šiame straipsnyje terminai *morfemų sankloda*, *priebalsių kaita*, *priebalsių pakitimai* vartojami sinonimiškai, jais vadinami visi priebalsių pokyčiai: ir tais atvejais, kai priebalsių skaičius išlieka tas pats, bet jie kokybiškai pasikeičia (afrikacija, disimiliacija) ar susikeičia vietomis (metatezė), ir tada, kai priebalsių sumažėja (degeminacija, eliminacija, kontrakcija).

Konkrečius priebalsių pakitimus vieni lietuvių kalbininkai skirsto į smulkesnes grupes (A. Girdenis – vienas iš *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* (Ambrazas, red. 2006: 47–49) autorių; Valeckienė (1998: 305–306)), kiti – ne (Urbutis 2009: 263–279). Vengimo preciziškai klasifikuoti priežastys objektyvios: analizuojant ir bandant sugrupuoti priebalsių pakitimus, neretai susiduriama su problemiškais atvejais, ne visada lengva vieną ar kitą kaitą vienareikšmiškai priskirti prie konkrečios grupės. Pavyzdžiui, degeminacijos, kontrakcijos ir eliminacijos rezultatas – vienas priebalsis vietoje dviejų. Kokie svarbiausi šių kaitos rūšių skirtumai? Galima pasiremti trimis konkrečiais pavyzdžiais: *vės*+*-sta*=*vėsta* (plg. *vėso*); *auš*+*-sta*=*aūšta* (plg. *aūšo*); *išgird*+*-sta*=*išgiřsta* (plg. *išgiřdo*). Pirmuoju atveju susiduria du visiškai vienodi priebalsiai (procesas panašus į įprastą degeminaciją), antruoju ir trečiuoju atvejais morfemų sandūroje atsiranda skirtingi priebalsiai, bet žodyje *aūšta* išlieka pirmasis (galbūt kontrakcija), o žodyje *išgiřsta* – antrasis priebalsis (galima būtų laikyti eliminacija). Vis dėlto šių pavyzdžių išskaidymas į atskiras grupes gali būti diskutuojamas: kodėl tas pats esamojo laiko *-st-* formantas sukelia skirtingas kaitas šaknies morfemoje. Kad tai svarstytinas dalykas, liudija ir nevienodas tų pačių ar labai panašių morfemų sanklodos pavyzdžių traktavimas, pvz.: *lūž*+*-sta*=*lúžta*, *riš*+*-siu*=*rìšiu* *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrazas, red. 2006: 48) laikomi kontrakcija, o A. Valeckienė (1998: 305) juos vadina eliminacija. Paprastai nenuoseklumą atsiranda aprašant tas kaitas, kurių rezultatas –

skirtingas priebalsių skaičius. Reikia pripažinti, kad klasifikacijos problemų kyla ne tada, kai tik teoriškai aptariami pasitaikantys priebalsių pokyčiai ir pateikiama pavyzdžių. Dirbant su gausia medžiaga ir bandant visus rastus pavyzdžius suklasifikuoti bei aprašyti neparankių ar į klasifikacijos rėmus netelpančių atvejų pasitaiko kur kas daugiau, ir jų negalima nutylėti.

Vienos garsų kaitos yra įvykusios praeityje, pvz., morfemų sandūroje dėl disimiliacijos *tt*, *dt* virto samplaika *st*: *met-+-ti=*metti=mèsti* (plg. *mètė*). Kiti pakitimai vyksta ir dabartinėje kalboje, pvz.: *išsakyti*, *užsakyti* (dėl priešdėlio ir šaknies priebalsių derinimo ir degeminacijos vietoje samplaiką *šs*, *žs* gali būti tariamas tik vienas prie- balsis *s*). Analizuojant garsų kaitas, sunku atsiriboti nuo istorinių procesų. Šiuo atveju labai pravartu pasiremti V. Urbučio ir jo cituojamų žodžių darybos specialistų mintimis (2009: 41), kad žodžių darybos sistema yra kartu ir raidos rezultatas, ir kūrybos procesas. Kai kurie šiame straipsnyje nagrinėjami pakitimai taip pat gali pasirodyti diachroniniai, pavyzdžiui, kaitos veiksmožodžio pagrindinių formų šaknyse, tačiau apžvelgiant morfemų sandūroje vykstančius priebalsių pakitimus bus laikomasi jau įprasto dinaminės sinchronijos principo (apie jį plačiau žr. Urbutis 2009: 41).

Tyrimo tikslas – apžvelgti kiekybinius veiksmožodžiuose pasitaikančių priebalsinių samplaiką dėsningumus ir išanalizuoti morfemų sandūroje vykstančius morfonologinius priebalsių pakitimus bei pabandyti juos suklasifikuoti. Priebalsių asimiliacija pagal balso stygų dalyvavimą (skardumas–duslumas) ir palatališkumą nenagrinėjama. Tokių pavyzdžių labai daug ir jie nėra diskutiniai [6].

Tiriamoji medžiaga rinkta iš dviejų šaltinių: *Atgalinio dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (Žilinskienė 1995, toliau ADLKŽ) ir VDU parengtos *Morfotaktikos ir fonotaktikos duomenų bazės* (toliau MFDB), kurios pagrindu išleisti morfemikos žodynai (žr. Rimkutė, Kazlauskienė, Raškis 2011, plačiau apie bazės sandarą, morfemų identifikavimo principus skaityti šių žodynų įvadinuose skyriuose) [7].

Dėl didelės medžiagos apimties (reikėtų nagrinėti net 74 tūkst. žodžių ADLKŽ ir beveik tiek pat MFDB žodžių) analizuoti visų kalbos dalių morfemų sandūrose vykstančias priebalsių kaitas gana sudėtinga. Todėl šiam tyrimui pasirinkti tik veiksmožodžiai. Juose vykstančios priebalsių kaitos įvairesnės ir įdomesnės, vardažodžių kaityboje nėra tiek daug šaknies ir kaitybinio formanto derinimo atvejų, pvz.: *aug+k=auk*, *vės+st+a=vèsta*.

ADLKŽ rasti net penki tūkstančiai veiksmožodžių, kuriems būdinga priebalsių kaita (toks didelis kiekis susidaro dėl to, kad įskaičiuoti ir priešdėliniai veiksmožodžiai, skirtingos šaknies yra 1342). Iš MFDB išrinkti beveik du tūkstančiai skirtingų veiksmožodžių ir jų formų (529 skirtingos šaknies), aktualių šiam tyrimui. Jie rankomis išrinkti iš beveik 30 tūkstančių šioje bazėje pavartotų veiksmožodžių formų.

Straipsnyje aptariami priebalsių pakitimai gausiai iliustruojami MFDB rastais pavyzdžiais. Tikimasi, kad šiais sąrašais galės naudotis ne tik mokslininkai, bet ir tie, kurie įvairiais lygiais moko ar mokosi lietuvių kalbos.

2. Priebalsių samplaikos veiksmožodžio morfemų sandūroje

Iš pradžių rūpėjo išsiaiškinti, kokie kiekybiniai dėsningumai būdingi priebalsių samplaikoms, susidarančioms veiksmožodžio morfemų sandūroje. Šiai analizei buvo galima pasinaudoti tik MFDB duomenimis, nes visos *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* elektroninės versijos, tinkamos tokiam tyrimui, VDU kalbininkai neturi.

Darbų apie lietuvių kalbos priebalsių junglumą daug: pirmasis priebalsių derinius analizavo A. Pupkis (1966b), bendruosius priebalsių fonotaktikos principus išsamiai aprašė A. Girdenis (2003: 121–147), lietuvių ir anglų kalbos priebalsių grupes nagrinėjo M. Strimaitienė (1974a, 1976, 1979), skiemens struktūrinius modelius nuodugnai ištyrė A. Girdenis ir V. Karosienė (2010), apie skiemens pradinių priebalsių grupes nemažai įdomių pastabų galima rasti ir R. Petkevičienės straipsnyje (1990), vardažodžių šaknies struktūrą nagrinėjo V. Karosienė (2004).

Šiam tyrimui artimesni I. Kruopienės (2000, 2005) darbai, kuriuose aprašoma veiksmožodžio šaknies struktūra, didelis dėmesys skiriamas ir priebalsių sintagmatikai

(žinoma, šakninės morfemos ribose). I. Kruopienė, kaip ir daugelis minėtų autorių (išskyrus skiemens struktūrą tyrusius), analizavo žodyno medžiagą.

Lietuvių kalbos morfemų sandūroje galima tikėtis ne daugiau kaip penkių priebalsių, nes tik tokių ilgiausių priebalsinių samplaikų pasitaiko lietuvių kalboje (Pupkis 1966: 147–148; Kazlauskienė, Raškinis 2008: 57). Ilgiausios MFDB veiksmožodžiuose užfiksuotos priebalsių samplaikos yra keturnarės, tačiau jos itin retos (žr. 1 lent.). Nedažnos ir trinarės samplaikos, ypač šaknies ir galūnės sandūroje.

1 lentelė. *Priebalsių samplaikų pasiskirstymas morfemų sandūroje (proc.)* [8]

Priebalsių tipas	Priešdėlis + šaknis	Šaknis + galūnė	Šaknis + darybinė priesaga
T	27,6	30,7	39,1
R	22,9	46,4	25,2
S	11,6	6,1	8,1
Iš viso C	62,1	83,2	72,4
RT	1,1	7,4	11,4
ST	10,9	1,0	3,6
RS	0,3	0,4	0,6
TS	1,1	0,07	0,1
TT	1,5	0,05	0,6
RR	0,3	0,05	2,6
TR	12,4	-	1,5
SR	5,8	-	0,04
SS	0,05	-	-
Iš viso CC	33,45	8,97	20,44
TST	1,1	0,2	0,6
RST	0,2	0,1	0,5
STR	2,1	-	0,2
TTR	0,4	-	0,01
RTR	0,2	-	0,7
TSR	0,2	-	0,3
RSR	0,04	-	-
RTS	-	0,01	0,04
RTT	-	-	0,4
Iš viso CCC	4,24	0,31	2,75
TSTR	0,1	-	-
RSTR	0,02	-	-
RTST	-	0,01	0,1
RTSR	-	-	0,02
Iš viso CCCC	0,12	0,01	0,12
Iš viso	99,9	92,5	95,71

Lietuvių kalbos veiksmožodžio morfemų sandūroje dažniausiai yra tik **vienas priebalsis**. Taigi šiais atvejais tegali vykti priebalsio palatališkumo derinimas, kuris priklauso nuo tolesnės morfemos balsio eilės, pvz.: *u[ž]áugo – u[ž]ėjo*, *dā[r]o – dā[r]ė*, *kvė[p]úoti – kvė[p]inti*.

Veiksmožodžių priešdėlio ir šaknies sandūroje realizuotos visos įmanomos **dvinarių** samplaikų kombinacijos. Tačiau jų dažnumas labai skiriasi: beveik po dešimtadalį visų priešdėlio ir šaknies samplaikų sudaro ST (pvz.: *iškyla*, *pastebėjo*) ir TR (pvz.: *atvažiavo*, *nutrąukti*) junginiai, kiek retesni yra SR junginiai (pvz.: *išvėngti*, *ižvelgti*). Šie modeliai sutampa su galimais skiemens pradinės grupės dvinariais modeliais. Todėl morfemų riba gali eiti tarp priebalsių, bet gali abu priebalsiai priklausyti ir šakniam.

Kitokio tipo dvinarės samplaikos šioje pozicijoje labai retos. Tai TT (pvz.: *ap̄tařsime, ap̄ginti*), TS (pvz.: *aps̄augoti, ats̄ak̄ė*), RT (pvz.: *p̄r̄duoti, p̄r̄k̄elti*), RS (pvz.: *p̄r̄sekioti, p̄arsiũsti*), RR (pvz.: *par̄važiãvo, p̄r̄versti*), SS (pvz.: *už̄fiksãvo, už̄hipnotizũojant*) tipo samplaikos. Morfemų riba visada yra tarp šių priebalsių.

Būdingiausia dvinarė samplaika tarp šaknies ir galūnės yra RT (pvz.: *d̄irbu, kalbi*), kur R beveik visada yra antrasis miřriojo dvigarsio dėmuo. Kitos samplaikos retos ir visos kartu sudaro vos pusantro procento: ST (pvz.: *ieřkau, r̄ieřkiu*), TT (pvz.: *stab̄daũ*), TS (pvz.: *riõgsai, knapsãũ*), RS (pvz.: *už̄mirřãũ, ils̄iesi*), RR (pvz.: *nusipelnãũ, sumũr̄mu*). Visi šių samplaikų priebalsiai priklauso šakniam.

Veiksmažodžio šaknies ir darybinės priesagos sandūroje dvinarės priebalsių grupės beveik du kartus dažnesnės nei šaknies ir galūnės sandūroje. Būdingiausios sklandžiojo ir sprogstamojo RT (pvz.: *kalb̄ėti, suskãldyti*) ar pučiamojo ir sprogstamojo ST (pvz.: *ieřk̄oti, m̄est̄el̄ėjo*) samplaikos. Kiti junginiai labai reti: RR (pvz.: *galv̄õju, kiln̄õti*), TR (pvz.: *už̄tik̄rinti, r̄epl̄õti*), RS (pvz.: *pails̄ėti, gars̄ėja*), TS (pvz.: *spok̄sõjo, papȳps̄ėjo*), TT (pvz.: *projek̄tũoti, sustab̄dyti*), SR (pvz.: *plãsn̄õja*).

Trinarės (pvz.: *nuspr̄nd̄ė, atsiskl̄ėisti, vãik̄sto, bendrãuti*) ir **ketunarės** (pvz.: *atskl̄ėisti, pars̄kraid̄ino, sũprunk̄st̄ė, sugirḡžd̄ėjo*) priebalsių samplaikos – retenybė, ypač šaknies ir galūnės sandūroje.

Apibendrinant galima pasakyti, kad lietuvių kalboje vengiama dviejų tos pačios grupės priebalsių samplaikų, jos nedažnos net ir priešdėlio–šaknies sandūroje, kur riba tarp morfemų gana aiški ir samplaikų įvairovė itin didelė. Nėra gretimų tos pačios grupės priebalsių ir keturnariuose junginiuose.

3. Priebalsių kaita morfemų sandūroje

Lietuvių kalbos veiksmažodžio morfemų sandūroje gali vykti įprasta fonetinė priebalsių akomodacija (derinimas) bei asimiliacija ir morfonologinės kaitos: disimiliacija, afrikacija, degeminacija, eliminacija, metatezė ir kontrakcija. Kaip rodo tyrimo duomenys (žr. 2 lent.), vienos kaitos labai dažnos, pvz.: disimiliacija ar afrikacija, o kitos pasitaiko rečiau (kontrakcija ir metatezė). Tačiau kiekybiniai duomenys šiame straipsnyje nėra labai svarbūs (nors jie ir rodo tam tikrus dėsningumus), didesnis dėmesys sutelktas į kaitų įvairovę ir jų klasifikacijos aspektus.

2 lentelė. *Priebalsių kaitos tipų pasiskirstymas*

Priebalsių kaita	Žodyno duomenys	Vartosenos duomenys	Pavyzdžiai
Afrikacija	177	56	<i>liẽč-ia</i> (plg. <i>liẽt-ė</i>)
Metatezė	62	15	<i>br̄ėřk-o</i> (plg. <i>br̄ėřř-ti</i>)
Disimiliacija	161	74	<i>l̄eis-ti</i> (plg. <i>l̄eid-o</i>)
Degeminacija	768	321	<i>lãuk</i> (plg. <i>lãuk-ti</i>)
Eliminacija	45	19	<i>kl̄y-st-a</i> (plg. <i>kl̄yd-o</i>)
Kontrakcija	129	44	<i>plyř-t-a</i> (plg. <i>plyř-o</i>)
Iř viso:	1342	529	

Dažniausiai priebalsių kaita vyksta veiksmažodžių šaknies ir priesagos sandūroje: disimiliacijos, eliminacijos, kontrakcijos, metatezės ir kai kurie degeminacijos atvejai. Afrikacija vyksta tik šaknies ir galūnės morfemų sandūroje, o priešdėlio ir šaknies sandūroje gali vykti degeminacija, kuri dažnai lydi įvairius asimiliacijos procesus.

Kai kurie veiksmažodžiai patiria ne vieną priebalsių kaitą, pvz.: *tr̄ók̄šta* (plg. *tr̄ók̄šo*). Čia dėl metatezės priebalsiai *řk* susikeičia vietomis (*tr̄ók̄š-o – tr̄ók̄ř+sta*), tada šaknies galinis pučiamasis priebalsis *ř* atsiduria prieš priesagą, prasidedančią panašios artikuliacijos priebalsiu *s*, ir antrasis priebalsis praleidžiamas.

3.1. Afrikacija

Lietuvių kalbos enciklopedija (Morkūnas, sud. 2008: 17) pateikia tokį afrikacijos apibrėžimą: tai sprogstamojo priebalsio virtimas afrikata. Toks apibūdinimas labiau sietinas su diachroniniais procesais. Tai neginčijama tiesa, tačiau dabartinės kalbos požiūriu taiklesnis būtų terminas *kaita*: galiniai šaknies sprogstamieji dantiniai priebalsiai [t', d'] kaitaliojasi su afrikatomis [č', dž'], pvz.: *mātė* – *mačiaū*; *vėdė* – *vedžiaū*. Prieš priešakinės eilės balsius vartojami priebalsiai [t', d'], o prieš užpakalinės eilės balsius – afrikatos [č', dž'].

Afrikacija nuo kitų šiame straipsnyje aprašomų priebalsių kaitų skiriasi tuo, kad ji dabartinės kalbos požiūriu vyksta priebalsio ir balsio sandūroje. Todėl ji gali būti traktuojama kaip vienas iš palatalizacijos atvejų, sukeliančių priebalsių *t–č* ir *d–dž* kaitą.

Dabartinėje lietuvių kalboje yra 177 veiksmazodžiai, kurių šaknies galiniai liežuvio priešakiniai dantiniai sprogstamieji priebalsiai kaitaliojasi su afrikatomis [9]. Ši kaita vyksta vienų veiksmazodžių esamojo ir būtojo kartinio laiko formose (pvz.: *žaidžia*, *žaidžiū*, *žaidžiame*, *žaidžiate*, *žaidžiaū*, plg. *žaidė*, *žaišti*, išvestinės formos sudaromos su afrikata turinčiu morfemos variantu, pvz.: *žaidžiantis*, *žaidžiant*), kitų veiksmazodžių – tik būtojo kartinio laiko 1 asmenyje, pvz.: *mačiaū*, plg. *mātė*, *matyti*.

Daugeliu atvejų tai pirminiai veiksmazodžiai, tačiau afrikaciją tik būtojo kartinio laiko 1 asmenyje patiriantys veiksmazodžiai (išskyrus *ėsti*, *mėsti*, *vėsti*) yra mišrieji su bendraties priesaga *-yti*, pvz.: *kračiaū* (plg. *kratyti*, *krato*, *kratė*), *varčiaū* (plg. *vartyti*, *vařto*, *varřtė*).

Afrikacija vyksta ir kai kuriose būtojo kartinio laiko dalyvių formose bei padalyviuose, pvz.: *gýdžiusio*, *gýdžiusios*, *gýdžiusiam*, *gýdžiusiai...*, *gýdžius* (plg. *gýdė*).

Veiksmazodžių, kuriems tam tikrose formose būdinga afrikacija, MFDB užfiksuota mažiau nei žodyne (56 skirtingos šaknies veiksmazodžiai) [10]:

a) pavyzdžiai su *d–dž* kaita: *baūdžia* (plg. *baūsti*, *baūdė*); *bėldžia* (plg. *bėlsti*, *bėldė*); *budžiū* (plg. *būdi*, *budėti*, *budėjo*); *draūdžia* (plg. *draūsti*, *draūdė*); *gaūdžia* (plg. *gaūsti*, *gaūdė*); *geĩdžia* (plg. *geĩsti*, *geĩdė*); *girdžiū* (plg. *giřdi*, *girdėti*, *girdėjo*); *glaūdžia* (plg. *glaūsti*, *glaūdė*); *griáudžia* (plg. *griáusti*, *griáudė*); *griñdžia* (plg. *grĩsti*, *griñdė*); *gúodžia* (plg. *gúosti*, *gúodė*); *įspráudžia* (plg. *įspráusti*, *įspráudė*); *lėidžia* (plg. *lėisti*, *lėido*); *mėldžia* (plg. *mėlsti*, *mėldė*); *pavýdžiu* (plg. *pavýdi*, *pavvdėti*, *pavvdėjo*); *skleĩdžia* (plg. *skleĩsti*, *skleĩdė*); *skleñdžia* (plg. *sklėsti*, *skleñdė*); *skriaūdžia* (plg. *skriaūsti*, *skriaūdė*); *skródžia* (plg. *skrósti*, *skródė*); *skũndžiasi* (plg. *skũstis*, *skũndėsi*); *skúodžia* (plg. *skúosti*, *skúodė*); *skĩedžia* (plg. *skĩesti*, *skĩedė*); *snáudžia* (plg. *snáusti*, *snáudė*); *spáudžia* (plg. *spáusti*, *spáudė*); *spėndžia* (plg. *spėsti*, *spėndė*); *spráudžiuosi* (plg. *spráustis*, *spráudėsi*); *sprėndžia* (plg. *sprėsti*, *sprėndė*); *sviedžia* (plg. *sviesti*, *sviedė*); *sėdžiu* (plg. *sėdi*, *sėdėti*, *sėdėjo*); *úodžia* (plg. *úosti*, *úodė*); *žaidžia* (plg. *žaišti*, *žaidė*); *žeidžia* (plg. *žeĩsti*, *žeĩdė*);

b) pavyzdžiai su *t–č* kaita: *druñsčia* (plg. *druñsti*, *druñstė*); *jaũčia* (plg. *jaūsti*, *jaūtė*); *kaĩčia* (plg. *kaĩsti*, *kaĩtė*); *keñčia* (plg. *kėsti*, *keñtė*); *keĩčia* (plg. *keĩsti*, *keĩtė*); *krėčia* (plg. *krėsti*, *krėtė*); *kuĩčiasi* (plg. *kuĩstis*, *kuĩtėsi*); *kviėčia* (plg. *kviėsti*, *kviėtė*); *liėčia* (plg. *liėsti*, *liėtė*); *plėčia* (plg. *plėsti*, *plėtė*); *pũčia* (plg. *pũsti*, *pũtė*); *riėčia* (plg. *riėsti*, *riėtė*); *rõpščiasi* (plg. *rõpštis*, *rõpštėsi*); *siaũčia* (plg. *siaūsti*, *siaūtė*); *siuñčia* (plg. *siūsti*, *siuñtė*); *skėčia* (plg. *skėsti*, *skėtė*); *pruñkščia* (plg. *pruñkšti*, *pruñkštė*); *šneřkščia* (plg. *šneřkšti*, *šneřkštė*); *šveĩčia* (plg. *šveĩsti*, *šveĩtė*); *šniõkščia* (plg. *šniõkšti*, *šniõkštė*); *šnypščia* (plg. *šnypšti*, *šnypštė*); *šveñčia* (plg. *švėsti*, *šveñtė*); *šviėčia* (plg. *šviėsti*, *šviėtė*); *švõkščia* (plg. *švõkšti*, *švõkštė*); *veřčia* (plg. *veřsti*, *veřtė*).

Afrikacija – dažna kaita, šiais atvejais morfemos nepersidengia, priebalsių išlieka tiek pat. Dėl šios kaitos kalbininkų nuomonės nesiskiria.

3.2. Metatezė

Metatezė (garsų sukeitimas vietomis) – dar vienas lengvai apibrėžiamas ir identifikuojamas priebalsių pakitimas. Lietuvių kalboje metatezė patiria šaknies priebalsiai *sk*, *šk*, *zg*, *žg*, atsidūrę prieš sprogstamąjį tolesnės morfemos priebalsį, pvz.: *drėks-ti*, *drėks-davo* (plg. *drėsk-ė*), *trókš-ti*, *trókš-davo* (plg. *tróšk-o*), *mėgz-ti*, *mėgz-davo* (plg. *mėzg-ė*), *džeřgž-ti*, *džeřgž-davo* (plg. *džeřžg-ė*). Tokios kaitos priežastys grynai fonetinės – siekiama derinti gretimus priebalsius pagal tarimo vietą: iš pradžių tariamas užpakalinis priebalsis, po to du priešakiniai priebalsiai ir taip išvengiama labai nepatogaus liežuvio šokinėjimo nuo priešakinių dantų prie gomurio užpakalinės dalies ir vėl atgal prie priešakinių dantų. Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, metatezė dažnai lydi besikaitaliojančių priebalsių skardėjimas ar duslėjimas: prieš bendraties priesagą *-ti* tariami tik duslieji, o prieš būtojo dažninio laiko *-dav-* tariami skardieji priebalsiai. Tačiau to įprasta rašyba neatspindi.

Tai reta kaita (trinarės samplaikos nedažnos): lietuvių kalboje yra 60 veiksmažodžių, kuriems būdingas analizuojamas priebalsių susikeitimas vietomis. Pusę jų sudaro veiksmažodžių šaknys su priebalsių samplaika *šk/kš* ([gž]), pvz.: *trókšti* – *tróško*, *tró[gž]davo*. Rečiausia samplaika *žg/gž* ([kš]), rasta tik veiksmažodyje *džeřgžti*, *džeřgždavo* – *džeřžgė*.

Dažnesni veiksmažodžiai ar jų formos užfiksuoti ir MFDB: *blykšti*, *blykšta*, *blyško*; *bliúkšti*, *bliúkšta*, *bliúško*; *blókšti*, *blóškia*, *blóškė*; *brėkšti*, *brėkšta*, *brėško*; *drėkšti*, *drėškia*, *drėškė*; *dūgzti*, *dūzgia*, *dūzge*; *mėgzti*, *mėzga*, *mėzge*; *puřkšti*, *puřškia*, *puřškė*; *reikšti*, *reíškia*, *reíškė*; *tėkšti*, *tėškia*, *tėškė*; *trėkšti*, *trėškia*, *trėškė*; *triaúkšti*, *triaúškia*, *triaúškė*; *trykšti*, *trykšta*, *tryško*; *trókšti*, *trókšta*, *tróško*; *tviėkšti*, *tviėškia*, *tviėškė*. Kiti žodyne pateikiami veiksmažodžiai yra ribotos vartosenos, pvz.: *dvōgzti*, *dvōzgia*, *dvōzge* „1. būti aitrų burnoje; 2. su tvinksniais skaudėti; 3. labai pūsti, tvoksti“; *pleřkšti*, *pleřškia*, *pleřškė* „plerpti“.

Dalis šių veiksmažodžių tam tikrose formose patiria ne tik metatezė, bet ir praranda priebalsį, pvz.: esamajame laike *brėkš--sta=brėkšta* (plg. *brėško*).

3.3. Disimiliacija

Disimiliacija – vieno iš dviejų vienodų ar panašių (tos pačios artikuliacijos vietos ir būdo) garsų pakeitimas kitu garsu. Lietuvių kalboje šis procesas būdingas veiksmažodžiams, kurių šaknies galiniai priebalsiai *t*, *d*, atsidūrę prieš bendraties priesagos priebalsį *t*, virsta *s*, pvz.: *met--ti=mėsti* (plg. *mėtė*); *ved--ti=vėsti* (plg. *vėdė*). Disimiliacija padeda išvengti lietuvių kalbai nebūdingų geminatų. Praleisti priebalsio dėl lietuvių kalbos sandaros dėsningumą (šaknies finalė būtina) negalima, tad jis pakeičiamas kitu, artimos artikuliacijos pučiamuoju priebalsiu [11].

ADLKŽ pateiktas 161 skirtingos šaknies veiksmažodis, kurių pagrindinėse formose vyksta disimiliacija, pvz.: *baūsti* (plg. *baūdė*), *klýsti* (plg. *klýdo*), *keįsti* (plg. *keįtė*), *viřsti* (plg. *viřto*). Iš MFDB matyti, kad tokių veiksmažodžių vartojama mažiau:

a) pavyzdžiai su priebalsiu *d* būtojo kartinio laiko 3 asmenyje: *baūsti* (plg. *baūdė*); *būsti* (plg. *būdo*); *brįsti* (plg. *brįdo*); *draūsti* (plg. *draūdė*); *ėsti* (plg. *ėdė*); *geįsti* (plg. *geįdė*); *gėsti* (plg. *gėdo*); *išgiřsti* (plg. *išgiřdo*); *glaūsti* (plg. *glaūdė*); *grįsti* (plg. *grįdė*); *grústi* (plg. *grúdo*); *gúosti* (plg. *gúodė*); *išsigāsti* (plg. *išsigaņdo*); *išvýsti* (plg. *išvýdo*); *kāsti* (plg. *kādo*); *klýsti* (plg. *klýdo*); *léisti* (plg. *léido*); *lįsti* (plg. *liņdo*); *maūsti* (plg. *maūdė*); *meįsti* (plg. *meįdė*); *nuliūsti* (plg. *nuliūdo*); *plústi* (plg. *plúdo*); *priglūsti* (plg. *priglūdo*); *priprāsti* (plg. *priprāto*); *rāsti* (plg. *rādo*); *raūsti* (plg. *raūdo*); *sėsti* (plg. *sėdo*); *skíesti* (plg. *skíedė*); *skýsti* (plg. *skýdo*); *skleįsti* (plg. *skleįdė*); *sklēsti* (plg. *sklēdė*); *sklįsti* (plg. *sklįdo*); *skriaūsti* (plg. *skriaūdė*); *skriřsti* (plg. *skriřdo*); *skústi* (plg. *skūndė*); *spāusti* (plg. *spāudė*); *spėsti* (plg. *spėndė*); *sprėsti* (plg. *sprėndė*); *sprústi* (plg. *sprúdo*); *svíesti* (plg. *svíedė*); *úosti* (plg. *úodė*); *užsnústi* (plg. *užsnúdo*); *vėsti* (plg. *vėdė*); *žaįsti* (plg. *žaįdė*); *žeįsti* (plg. *žeįdė*); *žįsti* (plg. *žįdo*);

b) pavyzdžiai su priebalsiu *t*: *geįsti* (plg. *geįto*); *jaūsti* (plg. *jaūtė*); *keįsti* (plg. *keįtė*); *kiřsti* (plg. *kiřto*); *krėsti* (plg. *krėtė*); *kriřsti* (plg. *kriřto*); *kviėsti* (plg. *kviėtė*); *kėsti* (plg. *keņtė*); *kįsti* (plg. *kįto*); *liėsti* (plg. *liėtė*); *mėsti* (plg. *mėtė*); *nusikalįsti* (plg.

nusikal̃to); *pajūsti* (plg. *pajuto*); *plėsti* (plg. *plėtė*); *plīsti* (plg. *plīto*); *pūsti* (plg. *pūtė*); *rīsti* (plg. *rīto*); *siūsti* (plg. *siuñtė*); *skūsti* (plg. *skūto*); *suprāsti* (plg. *suprāto*); *rėsti* (plg. *reñtė*); *šūsti* (plg. *šūto*); *švėsti* (plg. *šveñtė*); *šviėsti* (plg. *šviėtė*); *švīsti* (plg. *švīto*); *veřsti* (plg. *veřtė*); *viřsti* (plg. *viřto*).

Iš bendraties šaknies su jau įvykusia disimiliacija pasidaromos išvestinės formos, kai kuriose iš jų pasitaiko panaši fonetinė pozicija kaip ir bendratyje: tariamojoje nuosakoje, pvz.: *neiřgirs-ti+tu=neiřgiřstu* (plg. *neiřgiřdo*), *pūs-ti+tu=pūstu* (plg. *pūtė*); būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvuiuose, pvz.: *sužėis-ti+-tas,-à=sužėistas,-à* (plg. *sužėidė*), *supras-ti+-tas,-à=suprastas,-à* (plg. *suprāto*). Šiose formose disimiliacija nebevyksta – ji jau yra įvykusi bendraties kamieno.

3.4. Vienodų priebalsių sandūra

Dviejų vienodų priebalsių samplaikos, vadinamosios geminatos, lietuvių kalboje gali susidaryti tik morfemų ar žodžių sandūroje. Rašyboje vienos geminatos žymimos (priešdėlio ir šaknies sandūroje, pvz.: *iř+řókti=iřřókti*), kitos neatsispindi (šaknies ir priesagos sandūroje, pvz.: *řók+k=řók*). Paprastai manoma, kad sakytinei lietuvių kalbai geminatos nebūdingos – tariant pirmasis priebalsis praleidžiamas, t. y. vyksta **degeminacija** – vienas iš dviejų gretimų vienodų ar po kitų fonetinių procesų asimiliuotų priebalsių išnyksta.

Lietuvių kalboje du vienodi priebalsiai gali atsirasti:

- 1) šaknies ir priešdėlio sandūroje, pvz.: *iřřlúoti, iřřálti, užžėlti, užžėřti*;
- 2) šaknies ir priesagos ar formanto sandūroje:
 - a) bendratyje (ir iš jos padarytose formose), pvz.: *řvirķřt+-ti=řvīķřti* (plg. *řvīķřštė*), *trīņkt+-telėti=trīņktelėti* (plg. ištiktuką *trīņkt*);
 - b) esamajame laike (ir iš jo padarytose formose), pvz.: *blės+-sta=blėsta* (plg. *blėso*);
 - c) būsimajame laike, pvz.: *ras+-s=ràs* (plg. *ràsti*), t. p.: *ràsiantis,-i, ràsiant*;
 - d) liepiamojoje nuosakoje, pvz.: *pirķ+-kite=piřkite* (plg. *piřko*).

Iš pirmo žvilgsnio (ir fonologiniu požiūriu) šie atvejai atrodo lygiaverčiai, tačiau gana dažnai geminatos, atsiradusios priešdėlio ir šaknies sandūroje (t. y. žodžių daryboje), nevisiškai panaikinamos, tai rodo kiek didesnė likusio priebalsio trukmė (Strimaitienė, Girdenis 1978; Kazlauskienė, 2006). Matyt, priešdėlio ir šaknies morfemų sandūra (atviroji sandūra, žodžių darybos rezultatas) yra laisvesnė nei šaknies ir priesagos (šiuose pavyzdžiuose – kaitybos sritis), greičiausiai dėl to pirmosios rūšies geminatos fiksuojamos ir rašyboje.

Antrosios grupės priebalsių susiliejimus galbūt galima laikyti ir kontrakcija, ir eliminacija (jų rezultatas toks pats – vienas priebalsis). Šiuo klausimu nėra vienos kalbininkų nuomonės. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (Ambrazas, red. 2003: 48) degeminacija laikomas tik priešdėlio ir šaknies bei dviejų šaknų sandūroje atsiradusių geminatų panaikinimas. Tačiau riba tarp kontrakcijos ir eliminacijos iš pateiktų pavyzdžių nėra labai aiški, ypač analizuojant veiksmažodžius. Į akis krenta nesistemiškas *met+-s=mės* (plg. *mėta*) pavyzdžio pateikimas prie eliminacijos, nors kitoje vietoje buvo teigta, kad išvestinės formos padaromos iš disimiliaciją patyrusio šaknies varianto.

A. Valeckienė (1998: 304–306), kaip ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (Ambrazas, red. 2003: 48), degeminacija vadina tik priešdėlio ir šaknies bei dviejų šaknų sandūroje atsiradusių geminatų panaikinimą, o garsų suliejimu (kontrakcija) laiko *ž+s=ř* atvejus ir pateikia būsimąjo laiko pavyzdį *grīž+-s=grīřiu* (plg. *grīžo*). Visi kiti atvejai jos priskiriami eliminacijai: ir esamojo laiko *ils+-sta=iłsta* (plg. *ilso*), ir netgi būsimąjo laiko *vėřiu* siejamas su būtojo kartinio laiko šaknimi *ved-* (plg. *vėda*), o ne su bendraties *ves-* (plg. *vėsti*), iš kurios ir išvedamos būsimąjo laiko formos. Pavyzdžių su liepiamosios nuosakos šaknies ir priesagos sandūra *k(g)+k* knygoje nepateikiama, apie juos užsiminama tik skyriuje

apie tariamąją nuosaką (Valeckienė 1998: 379), kur šis reiškinys konkrečiai neįvardijamas, tik teigiama, kad „*k* susilieja su fleksine priesaga *k(i)*“.

A. Pakerys (2003: 175) šaknies ir priesagos sandūroje atsiradusių vienodų priebalsių panaikinimo ar suliejimo konkrečiai nepavadina, tačiau atitinkamus pavyzdžius pateikia prie degeminacijos atvejų.

Kaip matyti iš aptartų darbų, juose nagrinėjami priebalsių kaitos tipai tie patys ir net apibrėžiami labai panašiai, tačiau konkrečių pavyzdžių klasifikacija labai įvairuoja. Šiame straipsnyje laikomasi fonologinio principo: jeigu sandūroje atsiranda du vienodi priebalsiai, tai įvyksta degeminacija.

Dviejų vienodų priebalsių samplaikos pavyzdžių priešdėlio ir šaknies sandūroje labai daug, žodynuose pateikiama apie 250 veiksmažodžių su priešdėliais *iš-*, *už-* (MFDB pavartota apie 200 skirtingos šaknies veiksmažodžių), pvz.: *išsėmti*, *išžarstyti*, *pėrrašyti* [12]. Tačiau, kaip jau buvo minėta, dar iki galo neaišku, ar šioje pozicijoje iš tikrųjų vyksta degeminacija. Todėl tokie pavyzdžiai straipsnyje plačiau nekommentuojami.

Lietuvių kalboje yra 45 veiksmažodžiai, kurių bendratyje tiesiogiai ar po asimiliacijos atsiranda du vienodi priebalsiai. Šių veiksmažodžių būtojo kartinio laiko šaknis baigiasi priebalsiais *d*, *t*, pvz.: *inkšt+ti=iñkšti* (plg. *iñkštė*), *gergžd+ti=*gergždti* (skardumo-duslumo asimiliacija) = *gergžti* (plg. *gergždė*). Tokiais atvejais disimiliacija negali vykti, nes susidarytų net keturių priebalsių samplaika su gretimais to paties tarimo būdo priebalsiais, o tokios samplaikos nebūdingos lietuvių kalbai.

Analizuotoje vartosenos duomenų bazėje rastos tik kelios šaknys su įvykusia degeminacija: *grimžti* (plg. *grimždo*), *kreñkšti* (plg. *kreñkštė*), *pruñkšti* (plg. *pruñkštė*), *rõpštis* (plg. *rõpštėsi*), *sušlemšti* (plg. *sušlemštė*), *šniõkšti* (plg. *šniõkštė*), *šnypšti* (plg. *šnypštė*), *šviřkšti* (plg. *šviřkštė*). Jų išvestinėse formose vartojamas morfemos variantas, praradęs priebalsį bendratyje, pvz.: *padrumšdavo* (plg. *padrumšti*, *pàdrumštė*), *šviřkšdavo* (plg. *šviřkšdavo*, *šviřkštė*), *šnypšdamas* (plg. *šnypšti*, *šnypštė*), *rõpšdamasis* (plg. *rõpštis*, *rõpštėsi*).

Degeminacija esamojo laiko veiksmažodžių formose nėra dažna: ADLKŽ pateikia tik 16 skirtingos šaknies veiksmažodžių, iš kurių dažnesni rasti ir MFDB: *blėsta* (plg. *blėso*); *drįsta* (plg. *drįso*); *dūsta* (plg. *dūso*); *gėsta* (plg. *gėso*); *ilsta* (plg. *ilso*); *igrįsta* (plg. *igrįso*); *paklūsta* (plg. *paklūso*); *tįsta* (plg. *tįso*); *vėsta* (plg. *vėso*). Atitinkamo laiko dalyviai ir padalyviai išvedami iš degeminaciją patyrusios esamojo laiko šaknies, pvz.: *blėstantis*, *-i* (plg. *blėsta*, *blėso*); *dūstantis*, *-i* (plg. *dūsta*, *dūso*), *gėstantis*, *-i* (plg. *gėsta*, *gėso*).

Įdomus pavyzdys *irzta*, kur $z+st=zt$: *iřzta* (plg. *iřzo*). Jame rašyba fiksuoja šakninės morfemos priebalsį, nors tariamas duslusis *s*.

Būsimojo laiko pavyzdžių iš tiesų yra labai daug: ADLKŽ rasti net 192 skirtingos šaknies veiksmažodžiai, galintys patirti degeminaciją būsimajame laike. Daug tokių pavyzdžių užfiksuota ir vartosenoje (pateikiami tik 3 asmens pavyzdžiai iš MFDB):

brìs (plg. *brìsti*); *bùs* (plg. *bùsti*); *draùs* (plg. *draùsti*); *drìs* (plg. *drìsti*); *dùs* (plg. *dùsti*); *dvės* (plg. *dvėsti*); *ėš* (plg. *ėsti*); *geìs* (plg. *geìsti*); *gès* (plg. *gèsti*); *glaùs* (plg. *glaùsti*); *grìs* (plg. *grìsti*); *grũs* (plg. *grũsti*); *išgeìrs* (plg. *išgeìrsti*); *išsigās* (plg. *išsigāsti*); *jaùs* (plg. *jaùsti*); *jùs* (plg. *jùsti*); *kàs* (plg. *kàsti*); *keìs* (plg. *keìsti*); *kiřs* (plg. *kiřsti*); *klaùs* (plg. *kláusti*); *klỹs* (plg. *klýsti*); *krėš* (plg. *krėsti*); *kriñsis* (plg. *kriñsti*); *krìs* (plg. *krìsti*); *kviėš* (plg. *kviėsti*); *lès* (plg. *lèsti*); *leìs* (plg. *léisti*); *liės* (plg. *liėsti*); *lìs* (plg. *lìsti*); *mès* (plg. *mèsti*); *meļsis* (plg. *meļstis*); *plėš* (plg. *plėsti*); *plūs* (plg. *plústi*); *praùs* (plg. *praùsti*); *pũs* (plg. *pũsti*); *ràs* (plg. *ràsti*); *raùs* (plg. *raùsti*); *rìs* (plg. *rìsti*); *sėš* (plg. *sėsti*); *siūs* (plg. *siūsti*); *skėš* (plg. *skėsti*); *skleìs* (plg. *skleìsti*); *sklìs* (plg. *sklìsti*); *skriš* (plg. *skrišti*); *skuřs* (plg. *skuřsti*); *skūs* (plg. *skústi*); *spaùs* (plg. *spáusti*); *sprės* (plg. *spréndžia*); *supràs* (plg. *supràsti*); *sùs* (plg. *sùsti*); *sviėš* (plg. *soiėsti*); *švėš* (plg. *švėsti*); *šviėš* (plg. *šviėsti*); *šviš* (plg. *švišti*); *teìs* (plg. *teìsti*); *tės* (plg. *tėsti*); *užsnūs* (plg. *užsnústi*); *vès* (plg. *vèsti*); *veřs* (plg. *veřsti*); *viřs* (plg. *viřsti*); *vỹs* (plg. *výsti*); *vėš* (plg. *vėsti*); *žaiš* (plg. *žaišti*); *žeìs* (plg. *žeìsti*).

Degeminacija vyksta ir būsimąjo laiko dalyvių bei padalyvių formose, pvz.: *skēsiantis, -i; skēsiant* (plg. *skēsti*).

Veiksmažodžių, šaknies gale turinčių priebalsius *k, g* ir liepiamosios nuosakos formose patiriančių degeminaciją, lietuvių kalboje yra nemažai (265), tačiau liepiamoji nuosaka rašytinėje kalboje nėra dažna (būtent tokie tekstai sudarė didžiąją MFDB dalį), tad konkrečių pavyzdžių rasta nedaug (pateikiamas tik vienaskaitos 2 asmuo):

a) pavyzdžiai su *k*: *braūk* (plg. *braūkti*); *išmók* (plg. *išmókti*); *juókis* (plg. *juóktis*); *láu* (plg. *láukti*); *leñk* (plg. *leñkti*); *lėk* (plg. *lėkti*); *lik* (plg. *likti*); *neišpuik* (plg. *neišpuikti*); *nýk* (plg. *nýkti*); *nukàk* (plg. *nukàkti*); *pýk* (plg. *pýkti*); *piřk* (plg. *piřkti*); *plàk* (plg. *plàkti*); *plaūk* (plg. *plaūkti*); *rėk* (plg. *rėkti*); *riñk* (plg. *riñkti*); *siek* (plg. *siekti*); *sliñk* (plg. *sliñkti*); *smeřk* (plg. *smeřkti*); *sùk* (plg. *sùkti*); *tiėk* (plg. *tiėkti*); *tráu* (plg. *tráukti*); *veřk* (plg. *veřkti*); *vilkis* (plg. *vilktis*);

b) pavyzdžiai su *g[k]*: *baik* (plg. *baigti*); *bėk* (plg. *bėgti*); *deñk* (plg. *deñgti*); *diñk* (plg. *diñgti*); *džiaūkis* (plg. *džiaūgtis*); *eļkis* (plg. *eļgtis*); *jùnk* (plg. *jùngti*); *mik* (plg. *migtis*); *slėk* (plg. *slėgti*); *prasmėk* (plg. *prasmėgti*); *reñk* (plg. *reñgti*); *stėnkis* (plg. *stėngtis*); *žėnk* (plg. *žėngti*); *žvelki* (plg. *žvelgti*).

3.5. Eliminacija

Eliminacija – priebalsio išleidimas. Nuo degeminacijos šis procesas skiriasi tuo, kad greta atsiranda labai skirtingi priebalsiai; jie nevirstų panašiais net ir po asimiliacijos. Šiuo, kaip ir degeminacijos, atveju praleidžiamas pirmasis priebalsis.

Eliminacija vyksta esamojo laiko veiksmažodžių šaknyse, kai šaknies galiniai priebalsiai *t, d* išleidžiami prieš priesagą *-sta*, pvz.: *išvyd-+-sta=išvýsta* (plg. *išvýdo*) *išsigand-+-sta=išsigãsta* (plg. *išsigañdo*), *prasikalt-+-sta=prasikaļsta* (plg. *prasikaļto*), *výt-+-sta=výsta* (plg. *výto*).

Jeigu šiuose veiksmažodžiuose nevyktų eliminacija, susidarytų kalbos padargams nepatogi trijų priebalsių grandinė *-tst-*: dantinis pučiamasis priebalsis taip pat dantinių sprogstamųjų apsuptyje.

Tokių veiksmažodžių lietuvių kalboje yra 45. Daugelis jų plačiai vartojami, tad užfiksuoti ir MFDB:

a) pavyzdžiai su *d* būtojo kartinio laiko šaknyje: *brėsta* (plg. *brėndo*); *išgiřsta* (plg. *išgiřdo*); *išsigãsta* (plg. *išsigañdo*); *išsprústa* (plg. *išsprúdo*); *išvýsta* (plg. *išvýdo*); *klýsta* (plg. *klýdo*); *nusibósta* (plg. *nusibódo*); *plústa* (plg. *plúdo*); *praskýsta* (plg. *praskýdo*); *pražýsta* (plg. *pražýdo*); *raústa* (plg. *raúdo*); *skėsta* (plg. *skeñdo*); *skuřsta* (plg. *skuřdo*); *slýsta* (plg. *slýdo*); *šiřsta* (plg. *šiřdo*); *užsnústa* (plg. *snúdo*);

b) pavyzdžiai su *t*: *kaįsta* (plg. *kaįto*); *prasikaļsta* (plg. *prasikaļto*); *viřsta* (plg. *viřto*).

Dažnai vartojamos ir išvestinės formos su jau įvykusia eliminacija, pvz.: *brėstantis, -i* (plg. *brėsta, brėndo*), *gelstantis, -i* (plg. *gelsta, gelto*), *výstantis, -i* (plg. *výsta, výto*), *pražýstant* (plg. *pražýsta, pražýdo*), *viřstant* (plg. *viřsta, viřto*).

Labai įdomus *grimzta* (plg. *grimzdo*) atvejis. Šioje žodžio formoje praleidžiami net du priebalsiai, o rašyba fiksuoja šakninės morfemos variantą: *grimzd-+-sta=grimz+sta=grim[s]ta*.

3.6. Kontrakcija

Kontrakcija – dviejų priebalsių sutraukimas į vieną. Nuo degeminacijos kontrakcija skiriasi tuo, kad sandūroje atsiranda du to paties tarimo būdo (pučiamieji) priebalsiai, kurie galėtų virsti geminata. Tačiau įprasta tokiose pozicijose asimiliacija, kai tolesnis garsas veikia ankstesnį, nevyksta, o išlieka arba pirmasis priebalsis (*š+s=š*, pvz.: *trokš-+-sta=trókřta*), arba duslusis jo porininkas; rašyba fiksuoja pirmosios morfemos priebalsį (*ž+s=ž[š]*, pvz.: *grįž-+-sta=grį[š]ta*). Tai vienintelė regresyvinė priebalsių kaita, vykstanti morfemų sandūroje.

Tik pučiamieji priebalsiai pagal savo prigimtį gali būti sutraukiami į vieną garsą, nes jų tarimo vieta labai artima, gana panašios ir akustinės ypatybės. Sprogstamieji priebalsiai vienas nuo kito labai skiriasi (tai lemia skirtinga tarimo vieta), todėl tariami abu samplaikos nariai; gali vykti disimiliacija arba degeminacija. Jeigu samplaikoje susiduria sprogstamasis ir pučiamasis, kurie dėl labai skirtingų artikuliacinių ir akustinių ypatybių negali būti sutraukiami, tai vienas iš jų (paprastai pirmasis) tiesiog praleidžiamas (eliminacija).

Vadovaujantis tokiais principais, kontrakcija galima laikyti esamojo laiko šaknies galinių pučiamųjų priebalsių š, ž ir formanto *-st-* pirmojo priebalsio suliejimą. Paprastai rašomas pirmasis šaknies priebalsis (lemia morfeminis rašybos principas), tačiau dėl asimiliacijos pagal balso stygų veiklą visada tariamas duslusis pučiamasis: a) *trokš--sta=trókšta*, *užmirš--sta=užmiřšta*, b) *lūž--sta=lúžta*, *grįž--sta=grįžta*.

Lietuvių kalboje yra 62 veiksmazodžiai, kuriems būdinga aptariamoji priebalsių kaita, aktyviai tokių veiksmazodžių vartojama mažiau:

a) pavyzdžiai su *š+st=št*: *apmařšta* (plg. *apmařšo*), *aūšta* (plg. *aūšo*), *brékšta* (plg. *bréško*), *blýkšta* (plg. *blýško*), *bliúkšta* (plg. *bliuško*), *gaišta* (plg. *gaišo*), *pamiřšta* (plg. *pamiřšo*), *plýšta* (plg. *plýšo*), *týkšta* (plg. *tíško*), *trėšta* (plg. *trėšo*), *trókšta* (plg. *tróško*);

b) pavyzdžiai su *ž+st=žt*: *grįžta* (plg. *grįžo*), *dūžta* (plg. *dūžo*), *lúžta* (plg. *lúžo*), *nesiryžta* (plg. *nesiryžo*).

Kai kurie veiksmazodžiai esamajame laike patiria ne tik kontrakciją, bet ir metatezę: *blýkšta* (plg. *blýško*), *bliúkšta* (plg. *bliuško*), *brékšta* (plg. *bréško*), *trýkšta* (plg. *trýško*), *trókšta* (plg. *tróško*).

Kontrakcijos, kaip ir kitų priebalsių pakitimų, priežastys fonologinės: naikinamos geminatos, tik proceso kryptis yra kitokia nei degeminacijos ar eliminacijos. Kodėl *š+s=š* atveju nevyksta įprasta degeminacija, sunku pasakyti. Tuos atvejus, kai šaknis baigiasi samplaika *-kš-*, galima paaiškinti kalbos padargų nepaslankumu: nuo gomurinio *k* prie dantinio *t* tarimo pereinama ne iš karto, o per tarpinį alveolinį priebalsį. Tačiau taip negalima paaiškinti kontrakcijos *aūšta*, *plýšta* ir kitų tokio tipo atvejų.

Kontrakcija vyksta ir būsimajame laike, kai šaknis baigiasi pučiamaisiais alveoliniais priebalsiais *š+s=š*, pvz.: *neš--s=nėš* (plg. *nėšti*, *nėšė*); *ž+s=š*, pvz.: *vež--s=vėš* (plg. *vėžti*, *vėžė*). Tokių veiksmazodžių yra nemažai (ADLKŽ rasti 129), tačiau MFDB jų rasta nedaug:

a) pavyzdžiai su š bendraties šaknyje: *aūš* (plg. *aūšti*, *aūšo*); *gaiš* (plg. *gaišti*, *gaišo*); *kiņš* (plg. *kiņšti*, *kiņšo*); *kiš* (plg. *kišti*, *kišo*); *lōš* (plg. *lōšti*, *lōšė*); *mūš* (plg. *mūšti*, *mūšė*); *nėš* (plg. *nėšti*, *nėšė*); *pamiřš* (plg. *pamiřšti*, *pamiřšo*); *piėš* (plg. *piėšti*, *piėšė*); *plėšiu* (plg. *plėšti*, *plėšė*); *plýš* (plg. *plýšti*, *plýšo*); *puřkš* (plg. *puřkšti*, *puřkšė*); *šaš* (plg. *šašti*, *šašo*); *reikš* (plg. *reikšti*, *reikšė*); *riš* (plg. *rišti*, *rišo*); *ruoš* (plg. *ruošti*, *ruošė*); *šiaūš* (plg. *šiaūšti*, *šiaūšė*); *teřš* (plg. *teřšti*, *teřšė*); *triaūkš* (plg. *triaūkšti*, *triaūkšė*);

b) pavyzdžiai su ž bendraties šaknyje: *drōš* (plg. *drōžti*, *drōžė*); *grauš* (plg. *graužti*, *graužė*); *grėš* (plg. *grėžti*, *grėžė*); *grīš* (plg. *grīžti*, *grīžo*); *lauš* (plg. *laužti*, *laužė*); *rėš* (plg. *rėžti*, *rėžė*); *šliaūš* (plg. *šliaūžti*, *šliaūžė*); *ūš* (plg. *ūžti*, *ūžė*); *vėš* (plg. *vėžti*, *vėžė*).

Kontrakcija vyksta ir sudarant būsimąjį laiko dalyvių bei padalyvių formas, pvz.: *atnėšiantis*, *-i* (plg. *atnėšti*, *atnėšė*); *paruošiantis*, *-i*, *ruošiant* (plg. *paruošti*, *paruošė*).

4. Išvados

Veiksmazodžio morfemų sandūroje pasitaikančių priebalsių junginių ir čia vykstančių priebalsių pokyčių analizė bei klasifikacija leidžia daryti tokias svarbiausias išvadas.

Lietuvių kalbos veiksmožodžio morfemų sandūroje dažniausiai eina tik vienas priebalsis. Didžiausia priebalsinių junginių įvairovė būdinga priešdėlio ir šaknies sandūrai, tačiau ir čia ilgesnės nei du priebalsiai samplaikos nėra dažnos. Visose pozicijose ypač vengiama gretimų to paties tarimo būdo priebalsių.

Daugelio kaitų priežastis yra fonologinė lietuvių kalbos sistema, t. y. geminatų netoleravimas. Geminatos naikinamos šiais būdais:

- a) degeminacija (tiesiog praleidžiant vieną priebalsį),
- b) disimiliacija (dviejų sprogstamųjų priebalsių sandūroje pirmasis keičiamas tos pačios artikuliacijos vietos pučiamuoju priebalsiu),
- c) kontrakcija (dviejų pučiamųjų priebalsių sandūroje asimiliacija nevyksta, tariamas alveolinis pučiamasis alveolinis).

Metatezės ir eliminacijos priežastys fonetinės: kalbos padargams nepatogios trijų priebalsių samplaikos priebalsiai sukeičiami vietomis arba pirmasis jų praleidžiamas tam, kad palengvėtų tarimas.

Tas pats afiksas gali lemti ne vienos rūšies kaitą:

- bendraties formantas *-ti* sukelia disimiliaciją ir degeminaciją,
- esamojo laiko priesaga *-st-* gali sukelti degeminaciją, eliminaciją, kontrakciją,
- dėl būsimąjo laiko priesagos *-s-* vyksta kontrakcija ir degeminacija.

Šiame straipsnyje pateiktas priebalsių kaitų skirstymas yra paremtas fonologiniu ir fonetiniu principu, t. y. gilinantis į pokyčių priežastis ir sąveikaujančių priebalsių fonetines ypatybes. Reikia pripažinti, kad jis gali būti diskutuojamas. Ypač problemiški yra tie atvejai, kai vienas priebalsis praleidžiamas. Morfonologiniu požiūriu būtų visiškai pateisinama tokių priebalsių kaitų į atskiras grupes neskaidyti.

Literatūra ir šaltiniai

Ambrazas, V. (red.) 2006: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Crystal, D. 2003: *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*, Oxford: Blackwell Publishing.

Girdenis, A. 2003: *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis, A., Karosienė, V. 2010: *Bendrinės lietuvių kalbos statistinė struktūra: fonologijos dalykai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Karosienė, V. 2004: *Bendrinės lietuvių kalbos vardažodžio šaknies struktūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kazlauskienė, A. 2006: Pastabos dėl lietuvių bendrinės kalbos pučiamųjų priebalsių kiekybės. *Valoda dažadu kultūru konteksta*, 148–154.

Kazlauskienė, A. 2007: Intervokaliniai priebalsiai: vienanarės ir dvinarės grupės. *Kalbų studijos* 9, 36–42.

Kazlauskienė, A., Raškinis, G. 2008: Intervokaliniai priebalsiai: trinarės, keturnarės ir penkianarės grupės. *Kalbų studijos* 13, 51–59.

Kruopienė, I. 2000: *Bendrinės lietuvių kalbos veiksmožodžio šaknies struktūra*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.

Kruopienė, I. 2005: Veiksmožodžio šaknies trinarės inicialės ypatumai. *Kalbotyra* 54 (1), 73–82.

Mikalauskaitė, E. 1962: Afrikatos ar garsų samplaikos. *Kalbos kultūra* 3, 57–58.

Morkūnas, K. (sud.) 2008: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

- Matthews, P. H. 1993: *Morphology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pakerys, A. 2003: *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.
- Petkevičienė, R. 1990: Lietuvių kalbos dviskiemenių nesandūrinių žodžių fonologiniai #CCCV– tipo skiemenys. *Kalbotyra* 41(1), 49–59.
- Pupkis, A. 1966a: Lietuvių literatūrinės kalbos afrikatų ir atitinkamų priebalsių junginių sudėties klausimu. *Kalbotyra* 15, 109–117.
- Pupkis, A., 1966b: = Пупкис А., *Сочетания согласных в современном литовском литературном языке*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ленинград.
- Rimkutė, E., Kazlauskienė, A., Raškinis, G. 2011: Abėcėlinis lietuvių kalbos morfemikos žodynas 1–3 [elektroninis išteklius] Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla. Prieiga per internetą: <http://vddb.laba.lt/obj/LT-eLABa-0001:B.03~2011~ISBN_978-9955-12-732-1>.
- Sinkevičiūtė, G. 2001: *Automatinės garsų kaitos lietuvių kalbos žodžių šaknyse*, Magistro darbas, Vytauto Didžiojo universitetas.
- Spencer, A., Zwicky, A. 2001: *The Handbook of Morphology*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Strimaitienė, M. 1974 a: Žodžio pradžios dviejų priebalsių junginiai anglų ir lietuvių kalbose. *Kalbotyra* 25 (1), 61–71.
- Strimaitienė, M. 1974 b: Dar kartą apie lietuvių bendrinės kalbos afrikatas ir atitinkamus priebalsius morfemų sandūroje. *Eksperimentinė ir praktinė fonetika*, 48–64.
- Strimaitienė, M. 1976: = Стримаитене М. *Фонотактика согласных в литовском языке в сопоставлении с английским*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Вильнюс.
- Strimaitienė, M., Girdenis, A. 1978: Priebalsių junginių trukmė kaip atvirosios sandūros indikatorius bendrinėje lietuvių kalboje. *Kalbotyra* 29 (1), 61–68.
- Strimaitienė, M. 1979: Anglų ir lietuvių kalbų vidinių priebalsių fonotaktika. *Kalbotyra* 30 (1), 48–61.
- Urbutis, V. 2009: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vaitkevičiūtė, V. 1957: Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių fonemų sudėtis. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 1, 5–66.
- Vaitkevičiūtė, V. 1964: Lietuvių kalbos priebalsių tarimo fazių kitimas. *Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga*, 1–13.
- Valeckienė, A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Žemaitytė, A. 2012: *Morfemų sankloda veiksmažodžiuose*, Bakalauro baigiamasis darbas, Vytauto Didžiojo universitetas.
- Žilinskienė, V. (sud.) 1995: *Atgalinis dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Matematikos ir informatikos institutas.

Išnašos

[1] Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (projekto „Foneminė lietuvių kalbos žodžių ir morfemų struktūra: jų tipai, distribucija, morfemų sankloda“ sutarties Nr. MIP-030/2011).

[2] Balsių kaitos ypač būdingos agliutinacinėms kalboms, tik ten yra kitos jų priežastys. Skirtingai nei fleksinėse kalbose, kur balsių kaita stengiamasi padidinti pamatinio žodžio ir darinio skirtumus, agliutinacinėse kalbose siekiama derinti morfemų balsius. Iš smalsumo buvo pabandyta nustatyti, ar yra kokių nors balsių derinimo tendencijų lietuvių kalboje. Duomenys gauti automatiškai, pasinaudota šiame straipsnyje aprašomam tyrimui parengta rišlios kalbos baze. Rezultatai rodo, kad bent jau iš šios medžiagos jokių ryškesnių polinkių derinti morfemų balsius lietuvių kalboje nematyti: beveik pusė priešdėlio ir šaknies balsių ir apie 40 proc. šaknies ir priesagos balsių yra tos pačios eilės. Panašūs rezultatai gauti

ir lyginant gretimų morfemų balsius pagal pakilimą. Tokį paviršutinišką žvilgsnį į balsių harmoniją (disharmoniją) reikėtų vertinti labai kritiškai – tai tik rimtesnių tyrimų užuominos. Greičiausiai analizuoti reikėtų ne rišlius tekstus, kur rezultatams įtakos turi konkrečių žodžių vartojimo dažnumas, o žodyno duomenis.

[3] Čia ir toliau lenktiniuose skliaustuose pateikiamas tarimo variantas.

[4] Teoriškai priebalsis šiuo atveju galėtų tiesiog išnykti. Tačiau tai, kad jis ne praleidžiamas, o virsta kitu, lemia kalbos struktūra: lietuvių kalbai nebūdingos atvirosios (balsiu besibaigiančios) šaknys (Kruopienė 2000: 130; Karosienė 2004: 22).

[5] V. Urbutis (2009: 275) greta morfemų sanklodos mini ir *morfologinio mazgo* terminą.

[6] Paviršutiniškai peržvelgus turimą priebalsių samplaikų medžiagą, kurios pagrindu rašyti straipsniai (Kazlauskienė 2007; Kazlauskienė, Raškinis 2008), matyti, kad asimiliacija pagal balso stygų veiklą ir tarimo vietą vyksta tik morfemų sandūroje (išskyrus skolinius). Todėl, kalbant apie visus priebalsių pakitimus morfemų sandūroje, asimiliacijos ignoruoti negalima.

[7] Už pagalbą renkant kai kurią pirminę šio tyrimo medžiagą esu dėkinga kolegoms doc. dr. Gailiui Raškiniu, doc. dr. Erikai Rimkutei ir savo studentėms Giedrei Sinkevičiūtei (2001) bei Auksei Žemaitytei (2012).

[8] Lentelėje simboliu „C“ žymimas bet kuris priebalsis, „R“ – sklandusis, „S“ – pučiamasis, „T“ – sprogtamasis priebalsis. Kai kurie veiksmažodžiai esamajame laike ir iš jo padarytose formose turi intarpą. MFDB intarpai pažymėti specialiu simboliu, todėl automatiškai analizuojant priebalsių samplaikas, šie pavyzdžiai neįtraukiami. Dėl šios priežasties lentelės paskutinėje eilutėje nėra 100 procentų. Tačiau dėsningumai akivaizdūs ir be šių duomenų.

[9] Šiame straipsnyje neanalizuojami tie atvejai, kai afrikatos susidaro priešdėlio *at-* ir sangrąžos formanto *-si-* sandūroje, pvz.: *atsinešti, atsakyti*. Tokie atvejai labai fakultatyvūs: susidarys afrikata ar ne, gali priklausyti nuo kalbėjimo tempo ir pobūdžio. Vienų kalbininkų nuomone (Mikalauskaitė 1962; Vaitkevičiūtė 1957, 1964; Strimaitienė 1974b), garsiniai segmentai, tarp kurių eina morfemų riba, laikytini dviejų fonemų junginiais. A. Pupkio (1966a) manymu, čia tariamos afrikatos. Šis klausimas iki šiol dar atviras. Kadangi patikimų eksperimentinių įrodymų dar nėra, šiame tyrime tokie segmentai laikyti dviejų garsų junginiu.

[10] Čia ir toliau pateikiami nepriešdėlinių veiksmažodžių pavyzdžiai. Jei vartojami tik priešdėliniai veiksmažodžiai, tai pateikiamas iš jų dažnesnis.

[11] Priebalsių samplaika ST labai būdinga lietuvių kalbai (žr. Kazlauskienė 2007: 37), už ją dažnesnė tik samplaika RT; pastarosios pirmasis narys yra mišriojo dvigarsio, t. y. skiemens ar morfemos centro, dėmuo.

[12] Geminatos, kurios galėjo susidaryti priešdėlio *at-* ir šaknies sandūroje, panaikintos vartojant priešdėlio variantą *ati-*, *api-*, pvz.: *atidarýti, atitráukti, apibégti, apiplaūkti*.

Asta Kazlauskienė
Vytauto Didžiojo universitetas
Lietuvių kalbos katedra
K. Donelaičio g. 52-205,
LT-44244 Kaunas
El. paštas: a.kazlauskiene@hmf.vdu.lt

Gauta 2012 m. spalio 9 d.
Priimta 2012 m. lapkričio 13 d.